

УДК 007 : 304 : 070

САТИРИЧНО-ГУМОРИСТИЧНА ПРЕСА ОДЕСИ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

СИДОРЕНКО Наталя,

д-р філол. наук, проф.,

Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, вул. Мельникова, 36/1, Київ, 004119, Україна,
e-mail: sydorenko@knu.ua.

Мета дослідження – окреслити основні характеристики сатирично-гумористичної преси Одеси кінця ХІХ ст. (з'ясувати умови виходу в світ видань, простежити творчу біографію редакторів-видавців, визначити жанрові та змістові особливості публікацій). Об'єкт – сатирично-гумористичні збірники, 16 однотипних видань, що досі не були введені в науковий обіг. При дослідженні змісту, обставин та умов виходу в світ обраних об'єктів, з'ясуванні особистостей праці редактора-видавця й авторів використовувалися такі методи, як довідково-бібліографічний, біографічно-описовий, проблемно-тематичний, жанровий.

Знайдено й описано 16 сатирично-гумористичних збірок (Одеса, 1876–1896). Досліджено літературну, редакційно-видавничу діяльність п'яти із 12 ініціаторів обраної для аналізу преси (М. Ліновський, М. Фрейденберг, Л. Корнман, Ю. Сандомирський, А. Рабинович); розширено спектр їхньої журналістської праці, внесено деякі уточнення в біографічні дані.

Ключові слова: *продовжувані видання, цензура, сатирично-гумористична преса, редактор-видавець, змістове наповнення, жанр.*

SATIRIC AND HUMOROUS PRESS OF ODESA OF THE END OF THE XX CENTURY

The aim of the study is to define basic characteristics of satiric and humorous press of Odesa of the end of the XIX century (thus to research print publications, to track creative biography of editors and publishers, to determine genres and content of publications). The satiric and humorous collections are the object of this article; 16 editions of similar type which were not the subject of scientific research till now. Reference-bibliographic, biographic-descriptive, problem-thematic methods were used in the process of research content, circumstances and terms of edition of the selected objects, identification of peculiarities of activity of editors and publishers, as well as authors.

16 satiric and humorous collections (Odesa, 1876–1896) have been found and described. Literary, editorial and publishing activity of five representatives from 12 initiators of Odesa press selected for analysis (M. Linovskyj, M. Frejdenberg, L. Kornman, Yu. Sandomirskyj, A. Rabinovich) was researched, the spectrum of their journalistic work was extended, and some clarifications were brought in biographic data.

Key words: *serials, censorship, satirical and humoristic press, editor-in-chief, publisher, content, genre.*

Вступ. Актуальність цього дослідження лежить у площині незавершеності цілісної системи преси, що видавалася на українських територіях у ХІХ – на початку ХХ ст.; відсутності ґрунтовних покажчиків і каталогів, які б давали можливість знаходити необхідну інформацію оперативного та відкрито. Потреба логічно скоординувати та пов'язати пропущені, загублені, завуальовані ланки (лакуни), які б ґрунтовно відображали події, факти й імена творців історії журналістики, досі вимагає зусиль науковців різних галузей. У цьому аспекті сатирично-гумористичні видання Одеси кінця ХІХ ст. мають значний потенціал як у віднаходженні нових бібліографічних та біографічних даних, так і в морально-духовних цінностях, що сповідувалися на шпальтах преси і не втратили своєї значущості.

© Сидоренко Н., 2018

Преса Одеси ХІХ – початку ХХ ст. досить активно використовується сучасними науковцями, які залучають її як «літопис минулого», як джерело відображення тих чи інших економічно-політичних і культурно-духовних проявів суспільного життя в певний історичний період. Факти і події, зафіксовані на шпальтах періодики, є певним «зрізом» епохи, а манера відтворення реальності й літературний талант того чи іншого публіциста допомагають і сьогодні відчувати настрої громадськості, уявляти «фізіономію» багатьох проблем, що проступають у майстерно відтворених явищах минулого.

Мета дослідження – окреслити основні характеристики сатирично-гумористичної преси Одеси двадцятилітнього періоду кінця ХІХ ст. (з'ясувати умови та обставини виходу в світ означених видань, простежити творчу біографію редакторів-видавців, визначити жанрові та змістові особливості публікацій).

Об'єкт цієї статті – сатирично-гумористичні збірники, що виходили в Одесі з 1876 по 1896 рр. (саме в цей 20-літній період з'явилися 16 однотипних видань), які досі не були введені в науковий обіг («И моя газета», «Шут гороховый», «Сатир», «Трезвон», «Колокольчик», «Ракета», «Фонограф», «Звездочка», «Смех и слезы», «Метеор», «Паяц» та ін.). До аналізу не залучені кілька альманахів і збірників другої половини ХІХ ст. з огляду на те, що вони не мали сатирично-гумористичного спрямування або ж дослідники побіжно вже згадували їхнє існування («Южно-русский альманах», «Одесский юмористический альманах с карикатурами», «Одесский водоворот», «Одессит», «Эхо» тощо).

Відомості про періодику Одеси розпорошені на сторінках монографій, дисертацій, статей, деяких покажчиків. Місцеві краєзнавці ретельно, крок за кроком, вивчають особливості функціонування газет і журналів, діяльність редакторів, видавців, журналістів, історії виникнення й занепаду друкарень і їхніх власників. Нині на різних сайтах можна натрапити на несподівані деталі про життя преси та її чорноробів («Одеська фотогалерея», «Краевед», «Чисто одесский сайт», «Одесика: енциклопедія про Одесу», «Мигдаль», «Hornet-info: краєзнавчий довідник Одеси», «odessit.ua», «Всемирный клуб одесситов» та ін.).

Найвагомішим дослідженням із історії преси Одеси (в контексті Південного степового регіону Російської імперії) другої третини ХІХ ст. можна вважати монографію історика І. Гребцової [1], де в одному з підрозділів «Роль регіональних альманахів і збірників у літературному житті краю» простежуються продовжувані видання причорноморського міста з 30-х рр. ХІХ ст. («Одесский альманах на...», «Литературные листки», «Подарок бедным», «Литературные вчера», «Новороссийский литературный сборник»), що «служили моральному вихованню читачів, формували літературні смаки, ставали ареною виступів» молодих місцевих поетів і прозаїків [1, с. 316]. Навчальний посібник О. Пархітька та О. Хобти з історії української журналістики розкриває специфіку зародження й занепаду мистецької, політичної, військової, профспілкової, кооперативної тощо періодики Одеси вже початку ХХ ст. [2]. «Відкритим вікном» у світ одеських журналів кінця ХІХ – початку ХХ ст. став збірник «Благоухающий пепел» [3], де зібрано публікації, афоризми, анекдоти, есе, вірші, ілюстрації, рекламу зі шпальт мистецьких, сатирично-гумористичних, літературних періодичних видань. Книга відкривається знайомством із матеріалами «Одесского юмористического альманаха с карикатурами» (1893, 1894).

Оригінальну спробу здійснили одеські краєзнавці М. Бельський та Л. Іжик, які підготували довідник старих журналів, що видавалися в місті «за сто з гаком років до приходу радянської влади» [4, с. 3]. У ньому 390 позицій, включно з часописами 1919 р. Дослідникам удалося розшифрувати чимало псевдонімів, встановити імена редакторів, видавців, власників друкарень. Тут згадано й літературно-художнє видання «Сверчок» М. Фрейденберга [4, с. 67], але контент його не проаналізовано.

Методи дослідження. Аналізована преса була виявлена випадково в процесі інформаційного пошуку бібліографічних джерел із історії преси Херсонської губернії XIX – початку XX ст. при опрацюванні Генерального алфавітного каталогу книг російською мовою (1725–1998) у Російській національній бібліотеці (РНБ, м. Санкт-Петербург). Сканований масив карток включає не лише бібліографічні записи книг, а й авторефератів дисертацій, мікрофільмів, періодичних і продовжуваних видань. За типологією друкованих видань одеські збірники зберігаються у книжкових фондах, хоча фактично належать до продовжуваних (деякі мають кілька випусків, в інших редактори-видавці зазначали і передбачали появу наступних номерів). При дослідженні безпосередньо змісту, обставин (дата, дозвіл цензури) та умов виходу в світ обраних об'єктів, з'ясуванні особистостей редактора-видавця й авторів тощо використовувалися такі методи, як довідково-бібліографічний, біографічно-описовий, проблемно-тематичний, жанровий. Не зайвими були загальнонаукові методи аналізу, порівняння, узагальнення, що дозволили відтворити маловідомі чи незнані сторінки в історії сатирично-гумористичної літератури другої половини XIX ст.

Результати й обговорення. Херсонська губернія (адміністративний центр – Херсон), створена у 1802 р. і проіснувала до 1921 р., була однією з найбільших на півдні європейської частини Російської імперії. За даними Вікіпедії, тут мешкали не лише українці, росіяни та євреї (86,3 % за даними перепису 1897 р.), а й румуни, німці, поляки, болгары, білоруси, греки, татари, вірмени, цигани [5]. Такий етнічний склад населення і багатокультурність регіону вплинули на формування інформаційного простору губернії та залучення до медіагалузії й видавничої справи представників різних народів. Найпоказовішою в цьому відношенні є Одеса, що за кількісними показниками періодичних і продовжуваних видань у XIX – на початку XX ст. (до 1917 р. включно) поступається на українських територіях Росії лише Києву, але значно переважає за тематичною, етнічною, мовною різноманітністю. З 1827 по 1917 р. у причорноморському місті видавалося майже 100 газет і журналів двомовних або іншими мовами, окрім української і російської: англійською, болгарською, грецькою, есперанто, іврит, їдиш, німецькою, польською, румунською, сербською, французькою. Серед цієї періодики в другій половині XIX ст. функціонували спеціалізовані (здебільшого комерційні) франкомовні бюлетені, а також низка єврейських продовжуваних видань: альманахи «Ха-Пардес» (1892–1896) і «Га-Керем / Ха-Керем» (1887), збірник статей «Колоніст» (1890), літературний збірник «Кавверет / Ха-верет». Невипадково саме в Одесі наприкінці XIX ст. майже 42 % мешканців розмовляли іншими мовами, окрім російської та української [5].

Значний відсоток у видавничій сфері складало одесити-євреї (зокрема в книзі про єврейські друкарні старої Одеси М. Бельського перераховано понад 300 власників єврейського походження [6, с. 63–84]). Не стала тут винятком сатирично-гумористична преса. Скажімо, більшість редакторів-видавців знайдених 16 пресодруків мають єврейське коріння: М. Гельфгот, Ю. Сандомирський, М. Ліновський, М. Фрейденберг, Л. Корнман (Коренман), А. Рабинович, В. Фельдберг, але при цьому їхніми «листочками», «літературно-художніми виданнями», «збірниками з карикатурами» зачитувалися як одесити, так і мешканці інших міст Російської імперії, а твори цих авторів друкувалися у Києві, Москві та Петербурзі. На жаль, частина імен ініціаторів обраних для аналізу видань залишається досі нерозкритою (Д. Богданов, М. Гельфгот, М. Неймарк, Б. Поліновський, Н. Рославлев, Сербулов, В. Фельдберг).

Найбільший «послужний список» літературних праць належить Миколі Осиповичу Ліновському (1844 (1846) – [не раніше 18.10.1918]); псевдоніми: Трофимов, М. Пружанський, Гражданин, Н. Осипович, Н. О. Л.) – понад 20 книг оповідань, повістей, біографій, нарисів, ескізів, нотаток, роману-хроніки, серед яких «Дети рока», «Жизнь как она есть: рассказы из еврейской жизни», «Жизнь или смерть: о самоубийцах», «В разгаре страстей», «Необыкновенная история обыкновенных событий»,

«Новый Моисей», «Еврейские силуэты», «Между фантазией и действительностью» та ін. Свій прихід у белетристику автор засвідчив незвичними жанрами: літературним шантажем «Жизнь вне закона» та фантастичним оповіданням «Концессия железной дороги на седьмом небе», видані під однією обкладинкою у Петербурзі (1877). Журналістський шлях М. Ліновський розпочав у єврейській газеті «Гамелиц» в Одесі, далі співробітничав із провінційними газетами «Новороссийский телеграф» і «Николаевский вестник» та петербурзькою пресою («Санкт-Петербургские ведомости», «Гражданин», «Русский мир», «Восход / Книжки Восхода», «Новое слово» та ін. [7]. В Одесі М. Ліновський втілював у життя свій задум кількох випусків гумористичних видань «для всіх і кожного» з дещо зміненою назвою: «Юмористическое издание ... и Моя газета» та «И моя газета» (1881–1882). Водночас у світ вийшов однотипний часопис «Шут гороховый» (1881).

Свої різнобічні таланти Михайло (Мойсей) Пилипович Фрейденберг (1858–1920; криптонім: М. Фр.) засвідчив у кількох галузях: був співавтором створення кінопроекційного апарату, а також виготовлення макету автоматичної телефонної станції (АТС), за власним планом побудував аеростат і здійснив на ньому три польоти над Одесою (1881), сконструював друкарську буквовідливну машину, до військово-морського відомства Росії передав креслення винайденого ним підводного човна (1914), заснував перший драматичний театр у Євпаторії [8]. Був власником друкарні та хромолітографії в Одесі [6, с. 81]. У журналістиці та белетристиці більше відомий під псевдонімом Оса, мав тривалий досвід співробітництва з редакціями газет і журналів (Одеса й Петербург). Його перу належать три літературні праці, видані в Одесі: «Находчивый редактор и «еврейский вопрос» (жизитейские метаморфозы в 10 картинах)» (1885), «Гамлетовский вопрос: монолог кассира» (1886), «Русский в Париже: из воспоминаний русского непосида» (1889). Перелік був би неповним без згадування про «Собрание рисунков и карикатур» Оси (1881). Саме 18-літньому М. Фрейденбергу належить перший за часом видання літературний збірник із карикатурами «Калейдоскоп» (1876, дозволений цензурою 23 грудня). Через три роки йому вдалося втілити в життя ще один подібний проект – літературно-художнє видання «Сверчок» (1879).

Відома особистість у журналістських колах Одеси – Лазар Осипович Корнман (Коренман Лев; 1876–1920; псевдонім і криптоніми: Кармен, Л. К-н, Л. О. К., Л. К., Лазар К.). Ще юнаком почав дописувати до місцевої і столичної преси («Южное обозрение», «Народ», «Одесский листок», «Одесские новости», «Русское богатство», «Нива», «Пробуждение», «Мир божий», «Новая жизнь», «Образование» та ін.). У 19 років став автором першої своєї книги нарисів та оповідань «Шестая палата» (1895), згодом з'явилися «В родном гнезде», «Дикари», «Дети-глухари», «Жизнь одесских приказчиков», «Потемкинские дни» та ін. [9], де описано існування докерів, робітників гранітних кар'єрів, дрібних службовців причорноморського міста. За лаконічність і глибоку деталізацію, вміння показати внутрішній психологізм простої людини Л. Кармена (так найчастіше підписані публікації) називали «одеським Горьким», «вправним побутописцем». Варто також наголосити, що Л. Корнман батько відомого радянського кінодокументаліста, Героя Соціалістичної Праці, лауреата Ленінської премії Романа Кармена.

Уже у 18 років Л. Корнман підготував два видання: гумористичний збірник «Эхо Одессы» (1894), присвячений 100-літньому ювілею рідного міста, та літературний збірник «Одесский водоворот» (1894); через два роки – карикатурно-гумористичний збірник «Ракета [Р-ракета]» (1896).

Серед одеських журналістів, видавців і прозаїків кінця XIX – початку XX ст. вирізняється і постать Юрія Ізраїлевича Сандомирського (1870–1927), ім'я якого вписано в історію радянської фантастики, адже він відомий як автор незакінченого роману про битву-змагання за володіння світом «Грядущая война (Бессилие сильных)»

(1926). Його перу належать такі окремі книги, як трагедія «Спартак» (за Джіованіолі), політичний твір есера «В боротьбе за тюрму», посмертно опублікований документальний нарис «Пути антисемитизма в России». Ю. Сандомирський здійснив сім випусків «Южно-русского альманаха», редакторами окремих томів якого виступили запрошені російський журналіст (талановитий репортер, фейлетоніст і театральний критик) Влас Дорошевич, місцевий професор історії Олексій Маркевич, журналіст і громадський діяч, редактор «Одесского вестника» Олександр Попандопуло [10, с. 180]. Щоправда, перший випуск називався «Одесский альманах на 1895 год» (1894), подавався як «щорічний довідковий календар-збірник» і присвячений, як і згадане раніше видання Л. Корнмана, ювілею причорноморського міста. Слід зазначити, що біографічні дані Ю. Сандомирського досить неповні й неточні, адже у російській Вікіпедії є рядок: у 1902 р. видав в Одесі сім випусків «Южно-русского альманаха» [10]; насправді видання виходило із 1896 по 1902 р. Але ніде не згадано, що 1893 р. цей видавець разом із Сербуловим благословили в світ гумористичний збірник «Паяц».

У переліку редакторів, видавців, авторів сатирично-гумористичної преси Одеси другої половини XIX ст. – Адольф Харитонович Рабинович (1872 – ?; справжнє ім'я: Аврум Хаскел; псевдонім Чивонибар), за ініціативи та сприяння якого виходили в світ одеські часописи: газети літературні, політичні та комерційні «Репортер» (1906) та продовження – «Одесская жизнь» (1906), щоденне видання «Одесская правда» (1911), тижневик революційної сатири «Стрелы» (1917). Читачі мали змогу ознайомитись із трьома збірками оповідань і нарисів: «Рассказы Петра Ивановича», «Каторга. Тюрма. Голод», «Босяки. Женщины. Деньги». Свій досвід редакційно-видавничої праці А. Рабинович втілював у заснуванні перших на півдні Росії курсів газетної техніки. За його лекціями в Києві вийшла книга «Газетный корреспондент» (1908) із підзаголовком: «Первое в России практическое руководство, где и как добывать газетный материал, и техника корреспонденции». Хоча автор приховав своє справжнє ім'я під псевдонімом В. Rut, але вказав як першоджерело свого тексту фундатора одеських професійних курсів. А першим видавничим кроком А. Рабиновича став гумористичний альбом із карикатурами «Одесситка» (1893).

Із 12 редакторів-видавців, чії імена прикрашають сторінки обраних для дослідження видань, по два збірники вдалося випустити: М. Фрейденбергу («Калейдоскоп», «Сверчок»), М. Ліновському («И моя газета», «Шут гороховый»), Н. Рославлеву («Сатир», «Трезвон»), М. Гельфготу («Колокольчик», «Звездочка»), Л. Корнману («Эхо Одессы», «Р-ракета»); відповідно одну спробу здійснили в цьому аспекті: М. Поліновський, Д. Богданов, М. Неймарк, В. Фельдберг, А. Рабинович, Ю. Сандомирський і Сербулін.

Зіставний аналіз років виходу в світ маловідомої сатирично-гумористичної преси в Одесі (1876–1896) дозволив зробити такі висновки: найбільше видань з'явилося у 1892 р. («Звездочка», «Смех и слезы», «Фонограф») та 1893 р. («Одесситка», «Паяц»). Важливо підкреслити, що з відстані часу (122–142 роки) не лише складно визначити дати виходу в світ того чи іншого продовжуваного видання, а й чітко окреслити рік його появи. Підказкою може служити лише вказівка на дозвіл цензури, що обов'язково мало зазначатися на останній сторінці чи обкладинці часопису. Скажімо, «Звездочка» (1892. – Вип. 1) була дозволена цензурою в Одесі 5 грудня 1892 р. (за одеського поліцеймейстера підписав Черемушкін); перший випуск «Шута горохового» позначений 13 серпня (так само датований і дозвіл місцевої цензури), два випуски «Ракети» М. Неймарка не мають конкретних дат виходу в світ (цензурні дозволи отримано відповідно 11 і 23 травня 1887 р.). За матеріальною конструкцією це здебільшого газетно-журнальні видання обсягом від 4 до 12 сторінок.

За періодичністю досліджувана сатирично-гумористична преса Одеси кінця XIX ст., як правило, належить до продовжуваних видань, адже більшість виходила че-

рез невизначені проміжки часу. Наприклад, це нумеровані випуски зі спільною назвою «И моя газета», де поряд із назвою подано досить суперечливу інформацію: «виходить щоденно, за винятком свят і буднів», «виходить, коли їй надумається», «виходить тоді, коли її випускають» (*імовірно, йшлося про цензуру. – Н. С.*), «випуск 1-й (можливо, останній)», «випуск 2-й (і останній в своєму роді)» (1881–1882). Намагаючись зазначити причину «затримки» між першим і другим випуском, М. Ліновський не без натяку писав: єдине тут пояснення – «накласти обітницю мовчання», але якщо довго не використовувати певний орган, він може атрофуватися, тож «людський язик» має працювати (1882. – Вип. 2). Без позначення номерів функціонували два гумористичні листки Н. Рославлева; «Сатир» з'являвся 22 жовтня і 5 листопада 1888 р, а «Трезвон» – 18 листопада й без точної дати, в грудні. Певним чином останній збірник можна вважати продовженням попереднього.

Навіть якщо до нашого часу зберігся лише один випуск певного видання, зі змісту можна розтлумачити наміри видавця перетворити свій збірник у продовжуваний. Скажімо, М. Фрейденберг запевняв своїх читачів у визначених планах: наступний випуск «Калейдоскопа» має з'явитись у перших числах лютого 1877 р., буде вміщено оповідання, нариси з російського життя, перекладні статті, серйозні статті, огляд сучасного життя і літератури, біографії видатних діячів, гумористичні нариси, вірші тощо; кілька сторінок буде відведено для карикатур і малюнків (1876. – Вип. 1). У липня 1879 р. цей видавець (можливо, не подолавши перепони цензури чи з інших «обережних міркувань» політичного характеру) реалізував нове літературно-художнє видання «Сверчок»; причому існувало два перших випуски: один із текстом художніх творів, інший – з карикатурами. М. Фрейденберг, як і попередньо, не мав наміру завершувати розпочату справу. Він повідомив: наступний номер вийде 20 серпня, але продовження не відбулося.

За вибором редактора-видавця тип цієї преси визначався як: *збірник* – у 6 випадках («гумористичний збірник», «збірник літературний з карикатурами», «літературно-гумористичний збірник із карикатурами», «карикатурно-гумористичний збірник»), *видання* – 4 («гумористичне видання», «видання літературно-гумористичне з карикатурами»), *листок* – 3 («літературно-гумористичний листок», «гумористичний листок із карикатурами»), по одному випадку: *газета* («И моя газета»), *альбом* («Одесситка»), *без підзаголовку* («Звездочка»). При цьому за зовнішнім виглядом, оформленням, структурою, змістом, тематикою всі 16 видань схожі між собою. Так, М. Ліновський (Трофимов) у всіх випусках ототожнював своє гумористичне видання з газетою, розмірковував над «складним завданням видавати газету», тобто «водити суспільство за ніс у той час, як сам далі свого носа не бачиш». І це відбувалося тоді, коли набагато вигідніше було в Росії «відкрити кабак, номерні бані», аніж створити газету. Ризик видання літературного органу, заняття «небезпечним газетним ремеслом» – це намагання шукати правду тоді, як суспільство, за словами поета, «брехнею дихає». Тож «И моя газета» мала бути «не продажною і не безглуздою».

Не збігається з сучасним трактуванням друкованого видання як «*листка*» його версія, що побутувала в ХІХ ст. Так, фактично всі українські тлумачні словники (академічний в 11 томах, 1970–1980; «Новий тлумачний словник української мови», «Великий тлумачний словник сучасної української мови», E-slovník, «Словопедія», публічний електронний словник української мови укрліт.org) дотримуються у застосуванні до видавничої сфери одного тлумачення: «те саме, що листівка». Але за ДСТУ 3017:2015 «Видання. Основні види. Терміни та визначення», листівка – це аркушеве видання від 1 до 4 сторінок. У нашому випадку більшість аналізованих гумористичних листків мають від 4 до 12 сторінок, тож однозначно не можуть бути листівками. Щоправда, цей документ подає також визначення *інформаційного листка*, але має на увазі реферативне видання, що містить відомості про виробничий досвід

чи науково-технічні досягнення. Жодне одеське видання кінця XIX ст. не відповідає такому ступеню аналітико-синтетичного перероблення інформації. Найвірогіднішим і сутнісним значенням можна вважати російське тлумачення *листка* в «Новом словаре русского языка. Толково-словообразовательном» Т. Єфремової: а) назва газети, що видається несистематично (зазвичай висвітлює певні злободенні питання); б) назва невеликої за розміром газети [11]. Справді, за обсягом сатирично-гумористична преса може відповідати характеристиці «невеликої за обсягом газети», гротескне змалювання одіозних постатей, фейлетонно забарвлених подій, кричущі факти – це і є ті «злободенні питання», що складають основу обраного сегменту видань. У деяких джерелах аналізована преса названа *журналами* (зокрема в біографії Л. Кармена [9, Вікіпедія]).

Обумовленість сатирично-гумористичної преси пов’язана з функціонуванням певних жанрів відповідного спрямування: фейлетону, пародії, гуморески, жарту, анекдоту, репліки, байки, епіграми, а також художніх і публіцистичних творів, що налаштовують на веселий чи гострий сміх, іронію, сарказм (оповідання, ескіз, вірш, анонс, допис, огляд, передова стаття, замітка, оголошення тощо). Наприклад, уже з першого випуску «Сатира» (1888) підвал відводився для фейлетону, де опубліковано нариси з провінційного та одеського життя «Нехай говорять про нас у газеті!» і «Мовчїть, а то в газету потрапимо!» Ю. Бострема; місцевій пресі присвячено гострий вірш «Газетна імла» Вітерка. Сатирично-гумористичне забарвлення мали передова стаття «Проекти і прожекти «Сатира», «Телеграми» Сатира, політичний водевіль «Три волосини» Стрілки, пародія «Думське засідання» Мікроба, жартівливі вірші Кари, Морзе і Вітерка. В подібному тоні подано повідомлення, огляди, анонси, оголошення в рубриках «Театр і музика» (автор Тру-ля-ля), «Бібліографія», «Мистецтво і література» (писали Ю. і Л. Д.), «Кореспонденції «Сатира», «Поштова скринька», «Суміш» та ін.

На сторінках «Ракети» М. Неймарка представлено театральні шаржі, поезії, сценки, гуморески, афоризми, анекдоти, приказки в рубриці «Рикошети»; опубліковано фейлетони («Питання дня» та «Рикошети й блискітки» Доміно), «фарс у кількох картинах» під довгою назвою «Поки холера не пройде чи Грім не гряне, ми не перехрестимось» Рококо, збірник правил про пристойність одеситів «Хороший тон» Сержа Бонтонова, сценка «У “Джеріме”» Чин-Чина, комедія-жарт в одній дії «Дядечко-спіріт» Рококо (1887. – Вип. 1, 2). Основний зміст «Звездочки» (1892) склали вірші, байки, етюди, ескізи, епіграми («І на сонці – плями» Полинї, «Коментарі зайві» Пія, «Втрачене життя», «Панянка, квіти і бджола», «Спосіб випровадження гостей»). Балади, жарти, вірші, діалоги й монологи, фейлетони й нотатки пропонував читачам «Трезвон» у 1888 р. («Дещо медично-бюрократично-обивательське», «Монолог актора», «Дочка слобідської мадам Анго (із щоденника фейлетоніста)» тощо). Трапляються і такі вигадливі жанри, як «фантастична драма», «пустотливі начерки», «малюнки в прозі», підписані невідомими й прихованими Змійками, Полинами, Мікробами, Гільзами, Феєрверками, Санітарами, Стрілками та ін. Майже в усіх збірниках присутня реклама, що має як реалістично-ділове призначення, так і суто гумористичне. Текстові матеріали урізноманітнювали карикатури й театральні шаржі.

Автори дотепно використовували приказки й прислів’я, ідіоми, як-от: «не бачити далі свого носа», «водити за ніс», «не мала баба хлопит – купила порося», «чоловік мислить, а Бог радить» («человек полагает – Бог располагает») та ін. На сторінках видань з’являлися афоризми й перефразування: «божественна комедія в кредитному товаристві», «грошей нема – кредиту нема», «підступність і любов», «трамвай-костолом», «“честь” і “гідність” провінційних обивателів», «консервативні ідіоти», «блазень гороховий», «обітниця мовчання» тощо.

Важливу роль відігравали передові статті (зокрема у збірниках «И моя газета», «Шут гороховый», «Сверчок», «Сатир»), де пояснювалася необхідність критичного

погляду на життя, змалювання тих суспільних недоліків і духовних вад, що мали бути викорінені. У виданні «Смех и слезы» (1892) автор за підписом Z намагався розгадати таємницю прийдешньої «щасливої країни», де б існувало «енергетичне співчуття», натомість непомітними стали «моральний недорід» і «розумова, духовна недозрілість». Насамкінець автор ставив риторичне запитання: «І коли ж з'явиться той пророк, віщий голос якого закличе й надихне всіх на справи взаємної любові, злагоди, миру в умах і серцях? Тоді, можливо, зникнуть навечно і недороди, і нужда, і всі наші немочі».

Саме передові (вступні) статті, що нерідко писалися ініціаторами видань, давали можливість осмислити сутнісні питання свого часу. Так, М. Ліновський розмірковував над «званням блазня горохового», намагаючись не применшити його «честь і гідність», адже на історичній арені цей персонаж зіграв «не останню роль». Він не зник із плином часу; блазні не вмирають, вони виконуватимуть свою місію, поки «існуватиме рід людський». Змінилося вбрання, відійшли в минуле ковпаки з бубонцями; сучасники не вважають за потрібне використовувати строкатий «безглуздий одяг», їх і так упізнають. Тривалий досвід людського суспільства дозволяє безпомилково розтаємничити своїх блазнів, на якому б терені вони не з'явилися, в які б шати не вбиралися: фрак, сюртук, мундир, костюм, щось інше... Літератор вважав: не лише за часів Івана Грозного дехто приміряв на себе роль фігляр, паяца, скомороха; серед поважних діячів, рушіїв прогресу, вершителів долі чимало «блазнів горохових найчистішої крові». Блазенство починає виявлятися з такою силою, що йдеться не тільки про окремих індивідуумів, а й про цілі корпорації, стани, установи, окремі народи не проти «зіграти роль блазнів горохових» (1881. – Вип. 1.).

У публікації «Трагікомічний виборчий фарс» М. Ліновський звернув погляд на місцеве самоуправління, яке готове «розіграти просякнутий глибоким комізмом виборчий фарс», турбуючись насамперед про те, щоб «вигнати з місця дії» журналістів. Публіцист розважливо поставився до суспільної ролі преси: «на якому б низькому рівні вона не перебувала, наскільки б короткозоро вона не розглядала певні питання», але за своїм розвитком і моральним рівнем вища за тих «доморощених артистів», які для розваги публіки грають фарс на підмостках «жалюгідного самоуправління». Преса добре знає всі входи й виходи, вона ознайомлена з закулісною грою цих акторів, не раз спостерігала їхні численні репетиції в шинках, рестораціях, винних льохах. Її відносно досвідчені очі можуть набагато краще розгледіти «всі тонкощі гримування, декоративні хитрощі», що творяться для «посилення ефекту» виборчої кампанії (1881. – Вип. 1.).

Передова стаття «Одеса, 1-го липня» на шпальтах «Сверчка» (1879. – Вип. 1) написана видавцем М. Фрейденбергом, який зізнався: за весь час своєї літературної діяльності вперше довелося відстоювати «права творчої особистості», виголошувати маніфест вільного людського таланту. Автор небезпідставно стверджував: «Мене завжди бентежило становище літературного чорнороба, який існував для всіх, окрім самого себе. На співробітників дивляться, як на лимон, з якого треба вижати тільки сік, щоб потім викинути його; безцеремонне поводження зі всім, що не підходить під їх власний масштаб; панування рутини, при якій виявлення хоч якогось живого слова немислиме; газети, що звертають більше уваги на процвітанню розважальних установ і скандальчики, чим на науку, літературу й мистецтво, – ось сучасний стан журналістики. Це безупинне зведення всіх думок під спільний знаменник я вважаю безумовним злом і бажаю вирватись із зачарованого кола літературного пролетаря. Я бажаю стати господарем, бо не хочу бути слугою... Я хочу говорити про те, що роблю, і робити те, про що говорю. Не завжди легко пишеться, не завжди гарно співається, але чесна людина завжди мислить чесно...».

Нерідко самі редактори-видавці вмщували власні твори – передусім це стосується Л. Кармена (зокрема у збірнику «Р-ракета» шість оповідань підписані криптоні-

мами та псевдонімом одного автора: Л. О. К., Л. К., Лазар К., Кармен; лише один твір належав І. Ф. Шліхту), М. Ліновського (більшість публікацій без підпису, вгадується один стиль, спільний «почерк»), М. Фрейденберга (в «Калейдоскопі» це вірші «Другу», «Із Гейне», «В альбомі»), В. Фельдберга (оповідання «Історія про те, як мсьє Усиков їздив на Андріївський лиман і що з цього вийшло» та «Афоризми, etc, etc» у збірнику «Смех и слезы»).

Імена деяких авторів трапляються в кількох виданнях. Так, М. Поліновський (М. П-ський) «засвітився» на сторінках «Метеора», «Колокольчика» і «Звездочки», Сіріус та Як. Сиркес – в «Колокольчике», «Звездочке», «Смех и слезы». Не уникли видавці певних повторів, публікації одних і тих же текстів та ілюстрацій у різних випусках – це помітно в історії збірника «Сатир» (1888), коли гострі малюнки («Фотографія і натура», «Із альбома френо-психо-фізіолога») повторились у другому випуску. На той час цей випадок не був самотнім. У спогадах А. Кауфмана, досвідченого публіциста другої половини XIX – початку XX ст., який майже 50 років пропрацював у петербурзькій та одеській пресі, підкреслена одна з особливостей тодішньої журналістики: повсюдна потреба в сенсаційній белетристиці породила когорту літераторів-графоманів, а також «переписувачів» і «переказувачів» чужих оригіналів. Автор згадував: «Крім плагіатів, відомі в літературі й автоплагіати: один і той самий твір друкується одночасно або в різний час у кількох виданнях. Цей вид плагіату міцно вкоренився в нас і не викликав ні в кого осуду» [12, с. 108].

Загалом сатирично-гумористичні видання мали свого читача, який крізь вуаль художніх засобів сатири розпізнавав злободенні явища свого часу.

Висновки та перспективи. Таким чином, знайдено й описано (вихідні дані, цензурні дозволи, тематичний зміст, жанрове наповнення) 16 сатирично-гумористичних збірників, що з'явилися в Одесі з 1876 по 1896 рр. За видом це, як правило, продовжувані газетно-журнальні видання, що поєднували текст та зображення (шарж, комічний малюнок, карикатура). Найчастіше використовувалися такі жанри, як передова стаття, етюд, ескіз, вірш, оповідання, пародія, жарт, гумореска, анекдот, афоризм, репліка.

Досліджено літературну, редакційно-видавничу діяльність п'яти із 12 ініціаторів обраної для аналізу одеської преси (М. Ліновський, М. Фрейденберг, Л. Корнман, Ю. Сандомирський, А. Рабинович); розширено спектр їхньої журналістської праці, внесено деякі уточнення в біографічні дані. Цікаво, що троє із зазначених осіб організували свої видання в досить молодому віці: 18-літні М. Фрейденберг і Л. Корнман випустили в світ відповідно «Калейдоскоп» та «Эхо Одессы», у 20 років Л. Корнман видав збірник «Р-ракета», а в 21 рік М. Фрейденберг благословив свій «Сверчок»; у тому ж віці А. Рабинович отримав дозвіл на видання «Одесситка», у 23 роки Ю. Сандомирський зі своїм колегою сприяли появі гумористичного збірника «Паяц».

Глибинність і символічність деяких суспільних проблем другої половини XIX ст. не втрачають своєї актуальності донині, як-от: «глибокий комізм виборчого фарсу», цинізм, позерство, лукавство, існування «блязнів горохових найчистішої крові» на всіх рівнях політичної влади і правової системи; постійний вибір: внутрішня свобода літератора-журналіста чи залежність від редактора й напрямку видання, для якого працюєш; замовчувати чи вказувати на очевидні недоліки («Чи потрібно нам говорити?») і т. д. Не зникли й такі «вічні теми», як сімейні непорозуміння, незручність громадського транспорту, авантюризм доморощених Колумбів, міська невлаштованість, беззаконня чиновників, перипетії в медицині тощо.

На часі глибинне дослідження творців (видавців, редакторів, співробітників, дописувачів) загубленої чи розпорошеної у бібліотечних фондах преси минулого, скрупульозне вивчення їх журналістського і видавничого життєпису, осмислення наповнення видань, що й досі можуть дати нам раціональні й мудрі уроки життя.

1. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.): моногр. Одесса: Астропринт, 2002. 408 с.

2. Пархитко О. В., Хобта О. І. Історія української журналістики: одеська періодика початку ХХ ст.: навч. посіб. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2010. 220 с.

3. Благоухающий пепел: по страницам старой одесской периодики: сб. / сост. Татьяна Щурова. Одесса, 2008. 556 с.: илл.

4. Бельский М. Р., Ижик Л. В. Журналы старой Одессы: справочник. Одесса, 2008. 120 с.

5. Херсонська губернія // Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B3%D1%83%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D1%8F (дата звернення: 10.01.2018).

6. Бельский М. Еврейские типографии Одессы. Одесса, 2006. 88 с.

7. Чанцев А. В. (при участии В. М. Лукина). Пружанский Николай Осипович // Русские писатели. 1800–1917. Биограф. словарь. М.: Большая рос. энциклоп., 2007. Т. 5. URL: http://az.lib.ru/p/pruzhanskij_n_o/text_2007_bio.shtml (дата звернення: 10.10.2017).

8. Моисей Филиппович Фрейденберг // Российская еврейская энциклопедия. URL: http://cyclowiki.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB_%D0%A4%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BF%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%A4%D1%80%D0%B5%D0%B9%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B3 (дата звернення: 15.10.2017).

9. Зленко Г. Д. Кармен Лазар / Г. Д. Зленко // Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=9884 (дата звернення: 25.08.1017); Сидоренко Н. Кармен Лазар Осипович // Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклоп. словника. Львів, 2004. Т. 11. С. 187–189; Лазарь Осипович Кармен // Вікіпедія. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BC%D0%B5%D0%BD,%D0%9B%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80%D1%8C_%D0%9E%D1%81%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 25.08.2017).

10. Сандомирский Юрий Израилевич // Вікіпедія. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Сандомирский,_Юрий_Израилевич (дата звернення: 17.10.2017).

11. Ефремова Т. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. URL: <http://efremova-online.ru/letter/13/10/> (дата звернення: 17.12.2017).

12. Кауфман А. Е. За кулисами печати (из воспоминаний старого журналиста). СПб., 2011. 222 с.

1. Grebtsova, I. S. (2002), Periodicals in the public development of the South steppe region of the Russian empire (second one third of the XIX century), Astroprynt, Odesa, 408 p.

2. Parhitko, O. V., Hobta, O. I. (2010), History of the Ukrainian journalism: periodicals of Odesa at the beginning of the XX century, ORIDU NADU, Odesa, 220 p.

3. Fragrant ash: through the pages of the old Odesa periodicals: comp. by Tetiana Szchurova (2008), Odesa, 556 p., ill.

4. Belskyj, M. R., Izhyk, L.V (2008), Journals of the old Odesa, Odesa, 120 p.

5. Kherson province, available on: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B3%D1%83%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D1%8F (access January 10, 2018).

6. Belskyj, M. (2006), Jewish printing houses of Odesa, Odesa, 88 p.

7. Chantsev, A. V. (at participation of V. M. Lukin) (2007), Pruzhanskyj Nikolaj Osipivich, Russian writers. 1800–1917. Biographical dictionary, Bolshaya rosijskaya encyclopediia, Moscow, vol. 5, available on: http://az.lib.ru/p/pruzhanskij_n_o/text_2007_bio.shtml (access October 10, 2017).

8. Moisej Filipovich Freidenberg, Russian Jewish encyclopedia, available on: http://cyclowiki.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D0%A4%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BF%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%A4%D1%80%D0%B5%D0%B9%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B3 (access October 15, 2017).

9. Zlenko, H. D. Carmen Lazar, Modern Ukraine encyclopedia, available on: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=9884 (access August 25, 2017); Sydorenko, N. (2004), Carmen Lazar Osypovych, The names of the Ukrainian journalism: materials for the encyclopedia dictionary, Lviv, vol. 11, pp. 187–189; Lazar Osipovich Carmen, available on: <https://ru.wikipedia.org/>

wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BC%D0%B5%D0%BD,%D0%9B%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80%D1%8C_%D0%9E%D1%81%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (access August 25, 2017).

10. Sandomirskij Yuriy Izrailevich, available on: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,%D0%AE%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%98%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87 (access October 17, 2017).

11. Yefremova, T. New dictionary of the Russian language. Explanatory word-formation dictionary, available on: <http://efremova-online.ru/letter/13/10/> (access December 17, 2017).

12. Kaufman, A. Ye. (2011), Behind the scenes of the press (from the memories of the old journalist), Saint Petersburg, 222 p.

UDC 007:304:070

SATIRIC AND HUMOROUS PRESS OF ODESA OF THE END OF THE XX CENTURY

Sydorenko Natalya, D.Sc. (Philology), Professor,

Taras Shevchenko National University of Kyiv, The Institute of Journalism, 36/1, Melnykova St., Kyiv, 04119, Ukraine, e-mail: sydorenko@knu.ua.

ORCID – <https://orcid.org/0000-0001-8734-9704>

The aim of the study is to define basic characteristics of satiric and humorous press of Odesa of the end of the XIX century (thus to research print publications, to track creative biography of editors and publishers, to determine genres and content of publications). The satiric and humorous collections (Odesa, 1876–1896) are the object of this article; 16 editions of similar type which were not the subject of scientific research till now.

Methods. The analyzed press was identified during work at the General alphabetical catalogue of books in the Russian national library (Saint Petersburg). By the typology of the print publications Odesa collections are deposited in book funds, although actually belong to serials. Reference-bibliographic, biographic-descriptive, problem-thematic methods were used in the process of research content, circumstances and terms of edition of the selected objects, identification of peculiarities of activity of editors and publishers, as well as authors. Scientific methods of analysis, comparison, generalizations allowed recreating not popular or unknown pages in the history of satiric and humorous literature of the second half of the XIX century.

Results and conclusions. 16 satiric and humorous collections (Odesa, 1876–1896) have been found and described (imprint, censorial permissions, thematic and genre content). These are editions of newspaper or magazine type, combining text and image (caricature, comic picture). Such genres as leading article, etude, sketch, poem, story, parody, joke, humoresque, anecdote, aphorism, etc. were mostly used. Literary, editorial and publishing activity of five representatives from 12 initiators of Odesa press selected for analysis (M. Linovskyj, M. Frejdenberg, L. Kornman, Yu. Sandomirskyj, A. Rabinovich) was researched, the spectrum of their journalistic work was extended, and some clarifications were brought in biographic data. The next step is deep research of creators (publishers, editors, employees, correspondents) of the press of the past, which was forgotten, or dissolved in library funds, meticulous study of their journalistic and publishing biography, and comprehension of content of the periodicals and serials.

Key words: *serials, censorship, satirical and humoristic press, editor-in-chief, publisher, content, genre.*

Стаття надійшла до редакції 21.02.2018